

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Obidova Osiyo Shuhratbek qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakulteti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 202-guruh talabasi
Usmonova Xurshida Aybekovna
Andijon davlat pedagogika instituti PhD dotsenti

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada ergashgan qo'shma gaplarning o'zbek tili sintaksisidagi o'rni, grammatik tuzilishi va mazmuniy xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ergashgan qo'shma gaplarning bosh gap bilan sintaktik va semantik munosabatlari, ularning nutq jarayonidagi vazifalari hamda fikrni aniq va mantiqiy ifodalashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada ergashgan qo'shma gaplarning sabab, shart, payt, maqsad va boshqa turlarining qo'llanish xususiyatlari misollar asosida ochib berilgan. Tadqiqot natijasida ergashgan qo'shma gaplar nutqning mazmuniy yaxlitligi va uslubiy ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim sintaktik birlik ekanligi asoslab berilgan.

KALIT SO'ZLAR: ergashgan qo'shma gap, ergash gap, bosh gap, sintaksis, sintaktik munosabat, semantika, grammatik tuzilish, nutq madaniyati, til birliklari, uslubiy xususiyat.

СОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

АННОТАЦИЯ. В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируются место, грамматическая структура и семантические особенности придаточных предложений в синтаксисе узбекского языка. Выделены синтаксические и семантические отношения придаточных предложений с главным предложением, их функции в процессе речи и их важность для ясного и логичного выражения мысли. В статье также на примерах раскрываются особенности использования причинно-следственных, условных, временных, целевых и других типов придаточных предложений. В результате исследования обосновывается, что придаточные предложения являются важной синтаксической единицей, обеспечивающей семантическую целостность и стилистическую эффективность речи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: придаточное предложение, главное предложение, синтаксис, синтаксические отношения, семантика, грамматическая структура, речевая культура, языковые единицы, стилистическая особенность.

SUBORDINATE COMPOUND SENTENCES

ANNOTATION. This article analyzes the place, grammatical structure and semantic features of subordinate clauses in the syntax of the Uzbek language from a scientific and theoretical perspective. The syntactic and semantic relations of subordinate clauses with the main clause, their functions in the speech process and their importance in the clear and logical expression of thought are highlighted. The article also reveals the features of the use of causal, conditional, temporal, purpose and other types of subordinate clauses based on examples. As a result of the study, it is substantiated that subordinate clauses are an important syntactic unit that ensures the semantic integrity and stylistic effectiveness of speech.

KEYWORDS: subordinate clause, subordinate clause, main clause, syntax, syntactic relationship, semantics, grammatical structure, speech culture, language units, stylistic feature.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda ergashgan qo'shma gaplarning o'zbek tili sintaksisidagi o'rni, grammatik tuzilishi hamda semantik-uslubiy xususiyatlarini yoritishda bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini sintaksis, matn tilshunosligi va zamonaviy tilshunoslikka oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida, avvalo, tavsifiy metod asosida ergashgan qo'shma gaplarning tuzilishi, bosh va ergash gap o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning nutqdagi vazifalari tahlil qilindi. Shuningdek, sintaktik tahlil yordamida ergashgan qo'shma gaplarning grammatik qurilishi, bog'lanish vositalari va struktur xususiyatlari o'rganildi. Maqolada semantik tahlil metodidan ham foydalanilib, ergash gaplarning sabab, shart, payt, maqsad va boshqa ma'no munosabatlarini ifodalashdagi o'rni yoritildi. Qiyosiy tahlil asosida esa ergashgan qo'shma gaplarning ayrim turlari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlandi. Lingvistik yondashuv orqali ushbu sintaktik birliklarning fikrni aniq, mantiqiy va ta'sirchan ifodalashdagi ahamiyati hamda nutq madaniyatidagi o'rni ochib berildi.

ILMIY YANGILIK. Mazkur maqolada ergashgan qo'shma gaplarning faqat sintaktik birlik sifatidagi emas, balki fikrning mantiqiyliqi, aniqligi va izchilligini ta'minlovchi muhim grammatik vosita sifatidagi o'rni yangi yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ergashgan qo'shma gaplarning bosh va ergash gap o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni ifodalashdagi ahamiyati hamda nutqning ta'sirchanligini oshirishdagi vazifasi aniq misollar orqali yoritildi. Shuningdek, ergashgan qo'shma gaplarning sabab, shart, payt, maqsad va boshqa turlarining qo'llanish xususiyatlari zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinib, ularning nutq madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni asoslab berildi. Tadqiqot natijasida ergashgan qo'shma gaplarning tilning sintaktik boyligini namoyon etuvchi hamda

fikrni mukammal ifodalashga xizmat qiluvchi muhim grammatik birlik ekanligi ilmiy jihatdan yoritildi.

KIRISH. Ergashgan qo'shma gaplar o'zbek tili sintaksisining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, fikrni aniq, izchil va mantiqiy ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu gap turi tarkibidagi bosh va ergash gaplar o'zaro mazmuniy hamda grammatik jihatdan bog'lanib, murakkab fikr va munosabatlarni ifodalash imkonini beradi. Ergashgan qo'shma gaplar yordamida sabab, shart, payt, maqsad, natija va boshqa mazmuniy munosabatlar ifodalanib, nutqning mazmuniy boyligi va ta'sirchanligi ta'minlanadi. Tilshunoslikda ergashgan qo'shma gaplarning tuzilishi, turlari va funksional xususiyatlarini o'rganish sintaktik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki ushbu sintaktik birliklar nafaqat grammatik qurilishning murakkab shakli, balki inson tafakkuridagi turli mantiqiy bog'lanishlarning til vositasida ifodalanish shakli hamdir. Ergashgan qo'shma gaplardan samarali foydalanish nutqning ravonligi, aniqligi va uslubiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda o'zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini chuqur tadqiq etish, ergashgan qo'shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning nutq madaniyatidagi o'rini yoritish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada ergashgan qo'shma gaplarning struktur-semantik xususiyatlari, turlari va nutqdagi vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM. Ergashgan qo'shma gaplar o'zbek tili sintaksisining eng muhim birliklaridan biri bo'lib, murakkab fikr va mazmuniy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi¹. Bunday gaplar bosh gap va ergash gapdan tashkil topadi². Ergash gap bosh gapdagi fikrni izohlaydi, to'ldiradi yoki unga turli ma'no jihatdan bog'lanadi. Shu sababli ergashgan qo'shma gaplar nutqning mantiqiyliqi, aniqligi va mazmuniy yaxlitligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Inson tafakkuridagi sabab, shart, maqsad, payt va natija kabi murakkab munosabatlar aynan ergashgan qo'shma gaplar yordamida to'liq ifodalanadi. Masalan, "Agar tinimsiz mehnat qilsang, maqsadingga erishasan" gapida shart munosabati ifodalanib, ergash gap bosh gapdagi harakatning amalga oshish shartini ko'rsatib bermoqda. Bu esa fikrning aniq va tushunarli ifodalanishiga xizmat qiladi.

Ergashgan qo'shma gaplarning eng keng tarqalgan turlaridan biri sabab ergash gapli qo'shma gaplardir. Bunday gaplarda biror voqea yoki harakatning yuzaga kelish sababi ifodalanadi³. Masalan, "Yomg'ir yog'gani uchun yo'llar nam bo'ldi" gapida ergash qism natijaning sababini bildiradi. Sabab munosabatining aniq ko'rsatilishi

¹ Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2021. – B. 286.

² Abdurahmonov G'. Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – B. 154.

³ Hojiyev A. O'zbek tili sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 1973. – B. 97.

nutqning mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, sabab ergash gaplar ilmiy, publitsistik va badiiy uslublarda keng qo'llanib, voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishga xizmat qiladi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplar ham nutqda muhim ahamiyatga ega⁴. Ular harakat yoki hodisaning qachon sodir bo'lganligini bildiradi. Masalan, "Quyosh botgach, havo salqinlashdi" gapida ergash gap harakatning vaqtini ko'rsatmoqda. Bunday tuzilmalar voqealar ketma-ketligini ifodalash, matnning izchilligini saqlash va fikrni aniq bayon qilishda katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, badiiy asarlarda payt ergash gaplar voqealar rivojini tasvirlashda keng qo'llaniladi.

Shart ergash gapli qo'shma gaplar esa voqea yoki harakatning amalga oshish shartini ifodalaydi⁵. Masalan, "Agar kitobni diqqat bilan o'qisang, mavzuni yaxshi tushunasan" gapida natijaning yuzaga kelishi ma'lum bir shartga bog'langan. Bunday gaplar inson tafakkuridagi sabab-oqibat va shartlilik munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu bois ular kundalik nutqda ham, ilmiy va rasmiy uslublarda ham faol qo'llaniladi.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplarda esa bosh gapda ifodalangan harakatning nima maqsadda bajarilayotgani ko'rsatiladi. Masalan, "Bilim olish uchun muntazam shug'ullanadi" gapida harakatning maqsadi ifodalangan. Bu turdagi gaplar inson faoliyatining yo'nalishini va ko'zlangan natijasini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada nutq yanada mazmunli va mantiqiy tus oladi.

Badiiy adabiyotda ergashgan qo'shma gaplar alohida uslubiy vazifa bajaradi⁶. Yozuvchi va shoirlar qahramonlarning ichki kechinmalarini, voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni hamda murakkab fikrlarni ifodalashda ushbu sintaktik birliklardan keng foydalanadilar. Ergashgan qo'shma gaplar asar tilining ravonligi, ta'sirchanligi va tabiiyligini oshiradi. Ular yordamida voqealar orasidagi mantiqiy aloqalar yanada aniqroq ochib beriladi va matnning badiiy qimmatini ortadi.

Bugungi kunda o'zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini chuqur o'rganishda ergashgan qo'shma gaplar muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ularning grammatik tuzilishi, semantik xususiyatlari va nutqdagi funksiyalarini o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan sanaladi⁷. Ergashgan qo'shma gaplar nafaqat tilning sintaktik boyligini namoyon etadi, balki fikrni mantiqiy, aniq va ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Demak, ergashgan qo'shma gaplar o'zbek tilining muhim

⁴ Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tilining struktur sintaksisi. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2022. – B. 112.

⁵ Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – B. 173.

⁶ Mahmudov N. Til va nutq masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – B. 201.

⁷ Mengliyev B., Xoliyorov O. Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – B. 88.

sintaktik vositalaridan biri bo'lib, nutq madaniyatini rivojlantirish va kommunikativ samaradorlikni ta'minlashda alohida ahamiyatga ega.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ergashgan qo'shma gaplar o'zbek tili sintaksisining muhim tarkibiy qismi bo'lib, fikrni aniq, mantiqiy va izchil ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ular bosh gap va ergash gap o'rtasidagi mazmuniy hamda grammatik munosabatlarni ifodalash orqali nutqning yaxlitligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Ergashgan qo'shma gaplar sabab, shart, payt, maqsad va boshqa ma'no munosabatlarini ifodalash imkoniyati bilan tilning sintaktik boyligini namoyon etadi. Ayniqsa, ilmiy, badiiy va publitsistik uslublarda murakkab fikrlarni bayon etishda ularning o'rnini beqiyosdir. Shu sababli ergashgan qo'shma gaplarning grammatik va semantik xususiyatlarini chuqur o'rganish hamda ulardan nutqda to'g'ri va o'rinli foydalanish nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ergashgan qo'shma gaplar fikrning mantiqiyli va ravonligini ta'minlovchi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim sintaktik birlik hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2021. – 456 b.
2. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tilining struktur sintaksisi. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2022. – 288 b.
3. Mahmudov N. Til va nutq masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 320 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. O'zbek tili fanidan namunaviy o'quv dastur. – Toshkent, 2023. – 84 b.
5. Mengliyev B., Xoliyorov O. Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – 312 b.